

UYGUR KAĞANLIĞI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Türkiye’de eski Türklerin tarihi coğrafyası üzerine çalışmalar çok azdır. Makalemizde bu konudaki çalışmalara bir katkı sağlamak amacıyla Uygur Kağanlığı’nın tarihi coğrafyası incelendi. Bunun için öncelikle bozkırın tarihi coğrafyasını belirlemenin zorluğuna değinildi. Kağanlığın kurulduğu topraklarda fiziki coğrafya, sıcaklık, yağış, kuraklık gibi konular işlendi. Ardından Uygur Kağanlığı’nın sınırları, kağanlıktaki yollar, kağanlığın merkezi ve Ötüken ile Hangay dağları Çin ve Türk kaynaklarına göre tespit edilmeye çalışıldı.

Anahtar kelimeler: Uygur Kağanlığı, Tarihi Coğrafya, Fiziki Coğrafya, Yollar, Ötüken.

Historical Geography Of Uyghur Khanate

Abstract

Studies on the historical geography of the Turks in Turkey is very rare. In this article, the historical geography of the Uyghur Khanate is examined in order to contribute to the studies on this subject. For such a study, it is mentioned the difficulty of determining the geography of the steppe. After that physical geography, temperature, rainfall and drought are investigated. Then, the boundaries, roads, political center of the Uyghur Khanate are studied and finally some information is presented about Ötüken and Hangay mountains.

Keywords: Uyghur Khanate, Historical Geography, Physical Geography, Roads, Ötüken.

Tarihte kurulan Türk devletlerinden biri olan Uygur Kağanlığı’nın tarihi coğrafyası üzerine bir çalışma, devletin yaşadığı dönemdeki coğrafyayı yeniden inşa etme üzerine kurulu olmalıdır. Nitekim E.W. Gilbert’in bildirdiği gibi “tarihi coğrafyanın asıl vazifesi geçmişin bölge coğrafyasını yeniden inşa etmektir.” Bunu yaparken çeşitli ana kaynaklardaki bilgileri doğru okumak, tarihi silsileyi iyi izlemek, bölgeye dair fiziki şartların tasvirine vakıf olmak ve en mühimi Uygurların yayılma alanlarını, merkezlerini, Uygur Kağanlığı’na dair

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi.

çeşitli kaynaklarda kaydedilen yer, su ve dağ adlarını ve yol güzergâhlarını belirlemek gerekmektedir.

A. BOZKIRIN TARİHİ COĞRAFYASI

1. Tarihî Coğrafyanın Gerekliliği: Siyasî tarihlerin coğrafya üzerinde şekillendiği hatta eski devirlerde siyasetin bizzatı coğrafya üzerine kurulduğu unutulmamalıdır. Devletler hâkimiyetlerini “ülke” üzerinde kurarlar ve bu yüzden Uygur Kağanlığı tarihine dair yapılan çalışmalarda “ülke” yani toprağın yeri, sınırları ve hususiyetleri bilinmelidir. Esasında kağanlığın merkez toprakları Hunların ve Gök-Türklerin de merkezi olmuştur. Bu bakımdan bilhassa mukaddes “Ötüken”in coğrafyasını da ele almak lâzımdır.

Yine geçmişin coğrafyasını öğrenmek mühimdir. Kağanlık dönemindeki coğrafyayı bilmek her bakımdan tarihçiye kolaylık sağlar. O dönemdeki iklimi, dağları, ovaları, suları, bozkırları bilmek muhayyileyi kuvvetlendirir ve daha sağlıklı tahliller zuhur eder.

Kağanlığın hüküm sürdüğü toprakların etnik haritasını çıkarmada tarihî coğrafyayı bilmek yardımcı olur. Bilhassa yayılma sahaları, göç yolları, ana yurt meseleleri, etnik menşe gibi hususların aydınlatılmasında kolaylık sağlar.

Uygurlara dair kültür tarihi çalışmalarında da bölgenin tabiat durumuna kültür, davranış kalıbı, gelenek-görenek bakımından hüküm vermek için müracaat edilebilir.

Çin kayıtlarında Çince bilmeyen biri için çok anlamsız ve telaffuzu zor görünen yer, su, dağ adlarının bugünkü adını ve konumunu tespit etmek araştırılan sahanın berraklaşmasını sağlar, kafa karışıklığına engel olur, kaynaklardaki neye âit olduğunu ve neyi işaret ettiğini gösterir ve bu okuyucuyu da büyük bir zahmetten kurtarır. Böyle bir teşebbüsle çalışılan tarih toprağa basar, lüzumsuz değerlendirmelere, yakıştırmalara ve yanlış mülahazalara mani olunur.

2. Tarihî Coğrafyayı Belirlemenin Zorluğu: Bununla beraber bir bozkır devleti olan, hayat sahası bozkır olan bir siyasî teşekkülün tarihî coğrafyasını incelemek birçok bakımdan zordur. Her şeyden önce şehirleşmenin, şehirlerin, kalenin, gezici olmayan garnizonun çok az olması ve yerleşikliğe nadiren rastlanması sebebiyle “yerleşim yeri” şeklinde bir mefhum tamamen istisnadır. Yani tarih metinlerinde kağanlıkla ilgili geçen ve bugün harabelerini görebileceğimiz bir-iki istisna dışında hiçbir yer yoktur. Uygur bozkırında ticaret vardır, ticaret yolları olmuştur ancak Doğu Türkistan’daki gibi “ticaret şehri” denebilecek bir mekândan söz etmek güçtür. Bu durum belli sınırlar içinde yaşanan ve ad verilen bir yerin bugünkü konumunu tespit etmeyi çoğu kez imkânsızlaştırmaktadır ki bu sebeple çoğu yer adı çok muğlak ve geniş bir sahaya atfedilmektedir.

Kağanlık bozkırının tarihî coğrafyasını belirlemede bir zorluk ise yol güzergâhlarının sürekli değişmesidir. Sıcaklık farklılıklarının çok fazla olduğu bozkır iklimi yolları bozmaktadır. Bugün dahi Moğolistan kırsalında yapılan yollar kısa sürede parçalanmakta ve hatta yok olmaktadır. Kışları donan suların üzerinden ilerleyebilme imkânları sürekli güzergâhları belirsizleştirmek-

tedir. Çölleşme sebebiyle yollar kaybolmakta veya güzergâh değiştirmektedir. Bozkırda temel ulaşım aracının at olması da belli bir “yol” mefhumunu çoğu kez muğlaklaştırmakta, atın hareket kabiliyetleri yol çeşitliliğini epey artırmaktadır.

Tarihî coğrafyayı incelemede bir diğer mesele ise kağanlığa dair tarih kaynaklarının çoğu kez net tasvirler yapmamasıdır. Türk Yazıtları'nda ve Çin kaynaklarında kağanın seferleri ve kendi otağını kurduğu yerler sebebiyle zikredilen yerlerin coğrafyasını yeniden inşa etmek çoğu kez imkânsızdır. Yazıtlarda ırmak adlarının bolca geçmesine ve bunların kıyılarında vuku bulan bazı hadiselerin anlatılmasına rağmen on kilometrelerce akıp giden uzun ırmakların kıyılarını bugünkü konum ile eşleştirilmesi çok zordur. Üstelik akış ve yön bilgisi verilmemesi, başka ana kaynaklarda yer almaması ve üstelik bozkırdaki kuraklık kuşağında yok olma veya yatak değiştirme ihtimali sebebiyle bazı ırmaklar veya göller hiçbir şekilde tespit edilememektedir. Belli başlı çok büyük dağ ve dağ silsileleri dışında kaydedilen dağlar da çok azdır; çoğu kez bunların bugünkü konumunu ve adını belirleme imkânından mahrumuz.

Bozkırdaki hareketli hayat tarzı, coğrafya temelli değil etnik temelli bir tarih kaydı tutmayı gerektirmiştir. Uygurlar VII. yüzyılın başlarından IX. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 250 yıl içinde kitleler hâlinde altı-yedi farklı coğrafyada görülmüşlerdir. Bu sebeple tarihî coğrafya bakımından daha çok yayılma alanları, sefer istikametleri, idare merkezlerinin yerindeki değişimler gibi hususlara temas edilebilir. Uygurlar sabit olarak yaşasalar, yüzyıllar içinde tutulan tarih kayıtlarında yollar, ovalar, sular, şehirler ve dağlar ile ilgili tasvirlerin ve adların bir birikimi ve bir sabitlenmesi meydana gelirdi ve bu şekilde geçmişin coğrafyası çok daha kolay inşa edilebilirdi.

Çin kaynaklarının bozkırdaki coğrafyaya dair kayıtları çok kısıtlıdır. Eski Çinliler hiçbir zaman yaşayamayacakları ve ele geçiremeyecekleri çetin bozkır topraklarının durumuyla ancak askerî sefer ve elçi teatileri münasebetiyle ilgilenmişler ve daha çok bozkırda yaşayan insanın ve cemiyetin yapısına, karakterine, geleneklerine, kültürüne ilgi duymuşlardır. Çin kaynaklarının tafsilatlı coğrafya bilgisi vermemesinin bir diğer sebebi, kendi görüş alanlarının çok ötesinde, Çin ile sınırları dağlarla ve çöllerle çok net çizilen çok farklı bir mekânın söz konusu olmasıdır.

Sayılabilecek diğer bazı zorluklarla birlikte Uygur Kağanlığı'nın tarihî coğrafyasını ele almak elbette çok güç bir iştir ve bir bildiriye veya makaleye sığmayacak kadar hacimli bir çalışmadır. Bu konuda ileride yapılacak çalışmalara katkı sağlamak adına bazı hususlara temas etmeye, bazı meseleleri ortaya koymaya ve Uygur Kağanlığı'nın tarihî coğrafyasını yaklaşık olarak yeniden inşa etmeye çalışacağız. Bunun için konuyu coğrafi ve tarihî olmak üzere iki zeminde ele almakta fayda vardır.

B. COĞRAFİ ZEMİN

1. Fizikî Coğrafya: Uygur Kağanlığı'nın kurulduğu bugünkü Moğolistan toprakları, doğuda Kingan Dağları ile Maçurya'dan, batıda Altay Dağları silsilesinde Cungarya ile Merkezî Asya'dan ayrılan yüksek bir platodur. Bura-

sı doğudan batıya yaklaşık 2575 kilometre, güneyden kuzeye yaklaşık 1287 kilometre ve böylece yaklaşık 1560000 kilometrekaredir. Bu saha ortalama olarak deniz seviyesinden yaklaşık 1463 metre yüksekliktedir. En alçak yeri 513 metre yükseklikle kuzeydoğuda Moğolistan, Sibirya ve Mançurya'nın birleştiği nokta ve en yüksek yeri ise 4322 metre yükseklikle batıda Altay Dağları'dır. Böylece Moğolistan batıdan doğuya doğru gitgide alçalan bir zemindir. Moğolistan'ı arazi yapısı bakımından üçe ayırmak lazımdır. Yüksek bir plato olan Kuzey Moğolistan, Gobi kuşağı olan Orta Moğolistan ve yine yükseklik olan Güney Moğolistan. Kuzey Moğolistan platosunun batı kısmında kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Altay ve Hangay silsileleri, doğu kısmında Hentiyn Dağları güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır. Burada çam ve karaçam ağaçlarından müteşekkil ormanlar ve yine irili ufaklı çok sayıda göl, dere, ırmak vardır. Suların kıyıları, çok çeşitli otların ve bitkilerin yerleştiği zengin otlaklardır. Bu yüzden kuzey kısmı, sürüler için çok besleyici ot kaynağıdır. Buranın batı kısmındaki Ubsa Gölü ve Hyargas Gölü gibi iki büyük su kaynağı yanında hemen her yere göller serpilmiştir. Doğu kısmında ise Onon ve Kerülen adlı iki büyük ırmak güneybatıdan kuzeydoğuya doğru akmakta, nihayetinde birleşip Amur Irmağı'na katılmakta ve bu ırmak ise okyanusa dökülmektedir. Kuzey Moğolistan'ın orta kısmında Orhun ve Tula adlı iki ırmak kuzeye akmakta, Selenge Irmağı'na katılmakta ve bu ırmak ise kuzeye ilerleyip Baykal Gölü'ne gitmektedir. Orhun ve Tula ırmaklarının kıyıları, çok kadim devirlerden beri Hunların, Gök-Türklerin, Uygurların ve Moğolların kurdukları devletlerin merkezi olmuştur ve devletin başındakiler otağlarını bu iki ırmağın havalisinde kurmuşlardır. Bugünkü Moğolistan'ın başkenti olan ve 1639'da kurulan Ulan Batur (iki eski adı Urga ve Ikh Kür'e'dir) şehri de Tula (Moğolca: Tuul) Irmağı vadisindedir. Doğu kısmında Onon, Kerülen ve yine Tula olmak üzere üç ırmağın kıyıları ise tarihte Moğolların asıl yerleşim yeridir.¹

Kuzey Moğolistan, ormanların ve bereketli otlakların bir arada olduğu yüksek bir platodur. Buradan kuzeye doğru ilerledikçe ormanlar kesifleşmekte ve ardından Güney Sibirya'nın orman kuşağı başlamaktadır.

2. Kuraklık Meselesi: İç Asya'da, kuzeydoğudan güneybatıya doğru, bir başka ifadeyle doğuda Moğolistan yaylasından başlayıp Merkezi Asya üzerinden batıya, Aral Gölü'ne, Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'in kuzeyine ve yine güneyde Afrika'nın Sahra Çölü'ne kadar uzanan saha, büyük kuraklık kuşağıdır. Bu yönüyle dört bir yandaki denizlerin tesirlerinden mahrum olan ve kuraklık kuşağında bulunan araziye İç Asya denilmektedir. Burada kuzeydoğudan güneybatıya kesintisiz bir şekilde uzanan kuraklık kuşağının kuzey kısmı, yani Çin Seddi ve Tanrı Dağları silsilesinden Aral Gölü, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyine bağlanan kuşağın kuzeyi kuraklıktan çok etkilenmemiştir.

İç Asya'daki kuraklık kuşağının en mühim hususiyeti bir gün ve bir yıl içerisindeki en yüksek ve en düşük ısı dereceleri arasındaki büyük farklılıklardır. Bir başka husus ise ortalama yağış miktarının çok düşük olması

¹ Mori Masao, *Yüboku Kiba Minzoku Kokka*, Tokyo 1967, s. 24, 26-27.

dır. İç Asya'nın kuru havası, onun "Kurak Asya" tabiatını göstermektedir. İç Asya'daki kuraklık kuşağında otlak sahalar ve çöller birlikte uzanmaktadır. Böylelikle bitki örtüsü, sıcaklık ve yağış ortalaması faktörleri sebebiyle insanlar beslenebilmek için hayvan bakmaya öncelik vermişlerdir. Aynı zamanda toprağı da ekip biçmişlerdir. İç Asya'nın kuzey kısmı nemli orman kuşağıdır, doğu kısmını güneyinden ayıran bir nemli tarla/ekincilik kuşağı mevcuttur, güneybatı kısmının ucundan ise bozkır kuşağı başlamaktadır. Böylece Asya'nın denizlerden uzak ve aynı zamanda orman kuşağı ve nemli tarla-ekincilik kuşağından olmayan kısmı kuraklık kuşağı olmaktadır.²

3. Sıcaklık ve Yağış: Denize ulaşımı Mançurya tarafından kesilen Moğolistan'da ısı ve yağış farklılıkları çok fazladır. Üstelik kışları aşırı soğuk geçmektedir. Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'da 1941 yılından 1960 yılına kadar yapılan 20 yıllık ölçümlere göre sıcaklık en yüksek 32 ve en düşük -46 olarak tespit edilmiştir. Şehirde yıllık ortalama sıcaklık sıfırın altındadır. Geçen yıl yapılan ölçümlere göre ise Temmuz ayı 17.1 ortalama ile en sıcak ay ve -21.2 ile Ocak en soğuk aydır. Yıllık sıcaklık ortalaması ise -0.7'dir. Burada kışlar çok sert geçmektedir.

Bölgede sıcaklıkta olduğu gibi yağış miktarlarında da büyük dengesizlikler vardır. 1941 yılından 1960 yılına kadarki 20 yıllık dönemde yıllık ortalama düşen en yüksek yağış miktarı Sibiryaya sınırına yakın Lamin Küre'de 1959 yılında 502.9 mm ve en düşük yağış miktarı ise 1959 yılında Gobi kuşağında ki Dalanzadgad'da 86.4 mm'dir. Moğolistan genelinde yıllık yağış ortalaması 1941-1960 yıllarında yapılan ölçümlere göre 205.7 mm'dir (Türkiye'de geçen yıl ortalama yağış yaklaşık 600 mm). Geçen yıl yapılan bir çalışmaya göre ise Ulan Batur'da Ocak ayı yağış ortalaması 2 mm ve Temmuz ayı yağış ortalaması 67 mm'dir (İstanbul'un bu yılki yağış ortalaması Ocak ayında 105.0 mm ve Temmuz ayında ise 31.6 mm'dir).

B. TARİHİ ZEMİN

1. Uygurların Yayılma Sahaları

Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyasını incelerken öncelikle Uygurların yayılma sahalarına temas etmekte fayda vardır. Bu konuda Türk Yazıtları ve Çin kaynakları olmak üzere iki ana kaynağımız vardır.

Türk Yazıtlarına Göre: Taryat Yazıtı'nda kağanlığın coğrafyası Bayan Çor'un ağzıyla çok net bir şekilde anlatılmaktadır: "Sekiz kollu Selenge, Orhun, Tola, Sebin, Teledü, Karaga, Burgu. Ben bu topraklarımda ve bu sularım (boyunca) / bu bölgede konar; göçerim. Yaylağım Ötüken'in kuzey (tarafı) batı ucu, Tes (ırmağı) Başı, doğusu Hanuí Gol ve Hünüü Gol (ırmakları)..... İç ormanlarım/asıl ormanlarım Ötüken yeri/Ötüken bölgesi; Onğı Tarkan Süy, yakın halkın... kağanınki; güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen (=Tannu-Tuva Dağları), doğu ucu....." (Taryat, Batı/4, 5).³ Burada kağan otlığının batı ucu

² Matsuda Hisao-Kobayashi Gen, *Kansō Ajia Bunka Shiron*, Tokyo 1938, s. 20-21; Mori Masao, *Yūboku Kiba*, s. 21-22.

³ Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara 2009, s. 182-183.

Hangay Dağları'nın doğu veya güneydoğu kısmında bir bölge olan *Tegres*, Tannu-Ola'nın güneyindeki Ubsa Gölü'ne dökülen Tes Irmağı olan *Tez Baş*, Tannu Dağı olan *Kögmen*; doğusu Ötüken, Selenge Irmağı'nın kollarından Hanuy ve Hanüy ırmakları olan *Kanyuy* ve *Künüy* ve muhtemelen *Kadırgan Yiş*; kuzeyi Ötüken'in uzak olmayan bir kuzeyindeki *Onğı*'dir.⁴

Yine Şine Us Yazıtı'nda kağanın yaylağı için şöyle denilmektedir: "...*Tah-tımı Tes başı bölgesi ve Kasar'ın batısında kurdurdum. Çit(im)i, (orada) yapturdım. Yazın orada yayladım*" (Doğu/8).⁵ Burası Moğolistan'ın kuzeybatısında Tannu-Ola'nın güneyindeki Ubsa Gölü'ne dökülen Tes Irmağı kıyılarıdır.⁶

Harita-I: Taryat Yazıtı'na Göre Kağanlık Merkezi'nin Yaklaşık Sınırları

Karabalgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünün başlangıcında ise coğrafya hakkında bazı malûmatlar edinilebilmektedir: "*Duyulan (bilgilere) göre gök ile yer birbirinden ayrılıp güneş ve ay feyzini saçmağa başladığında Tanrı'dan buyruk alan bir oymak başı bütün dünyayı kendi çevresinde toplar, fazileti ile (göz) kamaştırıcı bir biçimde ışıklandırır ve dört taraftan ona sığınır... İçte ve dışta huzuru sağladıktan sonra dağla ırmak arasında başkentini kurdu. Kutluğ Boyla'nın babası Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün ezici güçlerini? kuzey tarafına (yamaç) göç ettirdi ve başkentini Orhun Ovası'na kurdu...*" (satır 3, 4).⁷

⁴ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s. 28; Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara 1996, s. 82; Saadettin Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, II/4, 2007, s. 1286, 1288-89, 1291-93; Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları, Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Konya 2012, s. 100, 135, 168, 172.

⁵ Mert, *Ötüken Uygur Dönemi*, s. 235.

⁶ Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda", s. 1288; Aydın, *a.g.e.*, s. 172.

⁷ Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Haz. Mehmet Ölmez, Ankara 2005, s. 257; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 25.

Yazıtlarda daha çok yakın çevreye yapılan seferlerden bahsedilmektedir. Devletin görüş sahasının gittikçe daraldığı görülmektedir, Orhun-Selenge havlisindeki küçük bir alanda çok sayıda ırmak kolu (Şine Usu'daki "Burgu, Bükgük, Yulun Kol" gibi) ve yer adı zikredilmektedir. Yazıttan anlaşılan en uzak mesafe güneyde Cungarya ("İçüy Irmağı" (Şine Usu, Güney/5) ve "Yogra Yarış" (Şine Usu, Güney/7))⁸ ve Gobi Çölü ("Kara Kum'u aşıp Kügür'de, Kömür dağıda Yar ırmağında..." (Taryat, Doğu/7⁹)), belki de Tuva'daki dağlar; kuzeyde Yenisey ile İrtiş arasında, Abakan dolayları, Kırgızların toprakları ("Askerler Karluklara doğru (?) ... Kem, Kargu ... (?) Ertiş Irmaklar, Arkar Başı'nun çıktığı yere" (Şine Usu, Güney/1)); batıda Hangay Dağı'na ("Çıgultır Köl" (Şine Usu, Doğu/6)) ve Altayların batı taraflarında, Karluk ve Basmlı sahasındaki göllere ("Taygan Gölü'nde toplandım" (Şine Usu, Güney/3)) uzanmaktadır.¹⁰ Yine sefer edilen en uzak mesafe olarak Kara Balgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünde Uygurların Sır Derya'ya (satır 16) ve Fergana'ya (satır 20) seferlerinden bahsedilmektedir.¹¹ Bu yer adlarına dair başka pek çok misal verilebilir.

Çin Kaynaklarına Göre: *Xin Tang Shu*'nun Uygurlara ayrılan 217. bölümünde Uygurların yayılma sahaslarına dair bazı malûmatlar verilmektedir. Burada Çin iç karışıklığı, Uygurların Çin içerisindeki askerî yardımları hakkında epey bahis yer aldığından mekân çoğu kez Çin topraklarıdır ve zikredilen yerler Çin'e aittir. Bununla beraber bazı adlardan ve ifadelerden Uygurların yaklaşık olarak yayıldıkları coğrafya çıkarılabilmekte ve esasında Hunların ve Gök-Türklerin coğrafyasından çok farklı bir yer olmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynağın "Uygurlar" bölümüne göre I. Gök-Türk Devleti idaresi altındaki Uygurlar esasen "çötlün" (磧) yani Gobi'nin kuzeyinde ve yine Xuelyantuların (Sir Tarduşların) kuzeyinde Suoling 娑陵 (Selenge) Irmağı kıyısında yaşamaktaydılar. Bunların yeri, Çin payitahtı Changan (bugünkü Xi'an Şehri dolayları)'a uzaklığı 7000 li idi.¹² Bu esnada başlarında Erkin Tejian vardı. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Pusa, 630 yılına doğru Sir Tarduşlarla ittifak kurarak Gök-Türkleri Malie 馬鬣 Dağı'nda (Moğolistan'ın güneybatısında bir dağ) mağlup etti ve onları kuzeye, Tanrı Dağı 天山 (Hangay Dağları)'na sürdü.¹³ Böylece Uygurlar Selenge kıyısından epey güneye inip Gök-Türkleri mağlup ederek onları güneyden kuzeydeki Hangay Dağları'na ittiler. O hâlde Uygurlar, I. Gök-Türk Devleti sona erdiği sıralarda, 630 yılına doğru Selenge ve Orhun ırmakları arasındaki düzlüğe hâkim olmuşlardı. Bundan sonra Pusa, Erkin'den daha yüksek bir unvan olan İlteber'i kullanmaya başladı ve otağını Dule 獨樂 (Tula) Irmağı kıyısına kurdu.¹⁴ Böylelikle onlar Gök-Türk

⁸ Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 92.

⁹ Ölmez, *a.g.e.*, s. 282; Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 103, 129, 132.

¹⁰ Saadettin Gömeç, "Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, LXIV/240, 2000, s. 432.

¹¹ Ölmez, *a.g.e.*, s. 261, 262.

¹² *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 6111.

¹³ *Xin Tang Shu*, s. 6112.

¹⁴ *Xin Tang Shu*, s. 6112; Gülçin Çandarhoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004, s. 11-12; Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", *Türkler*, Cilt: II, Ankara 2002, s. 216.

idaresinden tam olarak çıktıktan sonra, idare merkezlerini daha doğudaki Tula kıyılarına kaydirdılar. Uygurlar iyice güçlendikten sonra Sir Tarduşları güneye, Alaşan (Helan 賀蘭) Dağları'na, Gansu taraflarına sürdüler ve onların topraklarını da ele geçirdiler.¹⁵ Uygurlar bu hamleyle topraklarını Gansu sınırlarına kadar genişlettiler.

Zhenguan saltanat devresinde (627-649), Xueyantuo 薛延陀 (Sir Tarduş)lar Dokuz Oğuzların başındaki Ulu İlteber'i öldürünce Tölesler ve Uygurlar Çin'e tâbi oldular. Gök-Türkleri boyunduruk altına alan Çin, 647-648 yılında bozkırı idare etmek üzere oluşturduğu sözde Yanran 燕然 Valiliği'ne bağlı idari birimler kurdu.¹⁶ Buna göre Çin'e tâbi olan Töles ve Uygur boylarının yayıldığı topraklar Çin tarafından, Çin idâri taksimatına göre yapılandırıldı. Böylece Uygurlar Hanhai 瀚海, Duolange (Dolangı)lar Yanran 燕然, Pugular Jinwei 金微, Bayırkular Youling 幽陵, Tongrular Guilin 龜林, Sijieler Lushan 廬山 Valilik İdâresi oldular; Hunlar Gaolan 皋蘭 zhou 州, Huxueler Gaoque 高闕 zhou, Edizler Jitian 雞田 zhou, Qibiyuler Yuxi 榆溪 zhou, Xijieler Jilu 雞鹿 zhou, Sijienin diğer boyu Dailin 蹄林 zhou, Baixiler Tianyan 寘顔 zhou adı verilen birimlerde hüküm sürmeye başladılar. Bunun kuzeybatısında Kırgızlar Jiankun 堅昆 fu 府, kuzeyde Kurikanlar Xuanque 玄闕 zhou, kuzeydoğuda Juluobolar Julong 燭龍 zhou'ya dâhil oldular; her bir baş sırasıyla vali, yerel müfettiş, amir, emir subayı unvanlarını aldılar, sabık Hun Chanyu'sünün toprakları Yanran Valilik İdâresi altında toplandı.¹⁷

Milâttan önceki devirlere dair kaynaklarda Hangay Dağı, Çinliler tarafından Yanran 燕然 Dağı olarak kaydedilmiştir.¹⁸ Xin Tang Shu'ya göre Hunların Hunya 渾邪 Beyi'nden gelme Hun 渾'lar, Tuoba 拓拔 (Tabgaç)ları takip ederek Sarı Irmak'ın güneyindeki topraklara göçmüştür. Bunlar, beyleri olan Hun Huigui'den Hun Jian (ölm. 799)'a kadar, yani VII. yüzyıldan IX. yüzyılın sonlarına kadar Çinliler tarafından kurulan Gaolan 皋蘭 bölgesinin idaresini elde tutmuştu.¹⁹ Kayıtlara göre Hun boyunun veya âilesinin idaresi, Tula Irmağı'nın kuzeyinde kalan topraklardaydı.²⁰

Çin'in kendisine bağlanan Töles ve Uygur boylarını tâbi tuttuğu sözde idari taksimat, Çinlilerin milâttan önceki devirlerden beri bozkır coğrafyasına attığı Çince adlardan ibarettir. Bunların birkaçı dışında net coğrafi tanımları yoktur. Nitekim Hun boyunun veya âilesinin VIII. yüzyılın sonuna kadar Tula Irmağı'nın kuzeyindeki toprakları elde tutması imkânsızdır. Bunların yürüt-tüğü ve zhenguan saltanat devresinin 21. yılında (647) Tola Irmağı'nın kuzey kıyısında kurulan²¹ Gaolan Valiliği'nin idare merkezi yonghui saltanat devresinde (650-655) Gansu'ya, Hun âilesinin atası olan Hunya'nın bir Hun beyi

¹⁵ *Xin Tang Shu*, s. 6112.

¹⁶ *Gu jin Xingshi Shu Bianzheng*, Jianghsi Renmin Chubanshe Yay., Nanchang 2006, s. 107.

¹⁷ *Xin Tang Shu*, s. 6112.

¹⁸ Cen Zhongmian, *Tujue Jishi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 2004, s. 1086.

¹⁹ *Xin Tang Shu*, s. 3379.

²⁰ *Gu jin Xingshi Shu Bianzheng*, s. 107.

²¹ *Zhongguo Lishi Diming Da Cidian*, Ed. Shi Weile, Beijing 2005, s. 2143.

Uygurlar 716 yılında Çinlilere yardım edip Kapgan'ı öldürünce, aralarında Yijian İlteber ve yine Tongluo (Tongra) ve Xi'nin olduğu boylar Dawujun'un (Shanxi'deki Shuozhou Şehri'nin kuzeydoğusundaki "30 Li Mayi ("At Şehri") Köyü") kuzeyine yerleşmişlerdi.²⁶

742 yılından sonra Uygurların başı kendisini kağan ilân etti. Uygurlar güneydeki Gök-Türk toprağına yerleştiler. Otağlarını Ötüken Dağı (烏德鞑山) ile Orhun Irmağı (昆河) arasına taşıdılar. Burası güneydeki Batı Şehri (西城)'ne 1700 li uzaklıktaydı. Batı Şehri, Han devrindeki Gaoque 高闕²⁷ sınırındaydı, kuzeyde Gobi Çölü'nün ağzına 300 li mesafedeydi. Uygurlar Dokuz Oğuzların topraklarına sâhip oldular.²⁸

Uygur Kağanı, 756 yılında Shuofang Komutanı ile beraber hareket ederek Tongra ve diğer boyları Sarı Irmak kıyısında mağlup etti. Komutan ile Huyan Vadisi'nde²⁹ buluşan kağan mezkûr boyların topraklarını aldı.³⁰

840 yılında Julu Bahadır Kırgızlarla birlikte aniden Uygur kalelerine saldırdı, kağanı öldürdü ve bütûn halkı dağıttı. 15 boy Karluklara kaçtı. Geri kalan Uygurlar ise Tibetlilere ve Anxi 安西 (Kuça)'ye gittiler. Bunun üzerine kağanlık merkezindeki 13 âile, Wujietelei'yi kağan yaptılar. Otağı güneyde, İç Moğolistan'daki Orta Urad Sancağı'nın kuzey sınırındaki Cuozi 錯子 Dağı'nda kurdular.³¹

Böylece asıl yurtlarının Selenge kıyıları olduğu ve kağanlıkları yıkıldıktan sonra esasen Beşbalık ve Gansu'ya kaçtıkları söylenen³² Uygurların VII. yüzyılın başlarından IX. yüzyılın ortalarına kadar olan 250 yıllık devrede sırasıyla I. Gök-Türkler Devleti'ne tâbi oldukları esnada Baykal'ın güneyi, Selenge kıyıları; Gök-Türklerden ayrıldıkları esnada Selenge-Orhun Irmakları arası, Tula Irmağı kıyıları; II. Gök-Türk Devleti esnasında yine muhtemelen daha kuzeydeki Selenge Irmağı kıyıları, Gansu ve Shanxi; Uygur Kağanlığı esnasında Orhun Irmağı-Ötüken Dağı arası; kağanlığın yıkılmasından sonra ise Doğu Türkistan, Doğu Türkistan'ın batı kısmındaki Karluk toprakları, İç Moğolistan, Gansu gibi yerlerde kitleler hâlinde görülmektedirler. Böylece Uygurlar bozkırdaki devlet merkezlerini ve tabii hayat sahalarını terk ederek batıya ve güneye inmişler ve çok farklı bir coğrafyaya girmişlerdir.

2. Yollar

Yukarıda bahsettiğimiz gibi bozkır coğrafyasına dair kayıtlardan yolları tespit etmenin birçok güçlüğü vardır. Yollarla ilgili müracaat edebileceğimiz en sistemli kayıtlar Çin kaynaklarındadır; bu ise daha çok Çin'den kağanlığa giden veya kağanlıktan kuzeydeki yerlere uzanan yollarla ilgili çok umûmî

²⁶ *Xin Tang Shu*, s. 6114.

²⁷ İç Moğolistan'da Orta Urad Sancağı'nın güneybatısındaki Kara Narin Dağı'nın güney eteğindeki tepenin ağzındadır; *Zhongguo Lishi Diming*, s. 2178.

²⁸ *Xin Tang Shu*, s. 6114.

²⁹ İç Moğolistan'daki Bugutu Khota Şehri'nin kuzeybatısındaki Karadağ (Heishan)'dır.

³⁰ *Xin Tang Shu*, s. 6115.

³¹ *Xin Tang Shu*, s. 6130-6131.

³² Shiratori Kurakichi, *Shiratori Kurakichi Zenshū*, Cilt: IV, Tokyo 1970, s. 519.

tariflerdir. Bilhassa Çin'den kağanlığa giden yolda zikredilen adlar, büyük ölçüde ilgili yerin karakteristik bir hususiyetiyle ilgilidir, daha önceki kayıtlarda görülen adlar değildir. Bu güzergâhta olduğu bildirilen yer, su ve dağ adlarının bir kısmının Türkçe veya yerel bir dilde bir adın anlamının doğrudan Çince'ye tercüme edilip Çince işaretle yazılarak ortaya çıkmış olması galip bir ihtimaldir. Öte yandan kağanlığa türlü sebeplerle giden Çinlilerin gözleriyle gördükleri bir yere o yerin öne çıkan bir hususiyetine, yer şekline vb. binaen doğrudan Çince ad verdikleri ve adın da kaynağa aynı şekilde geçtiği düşünebilmek.

Çin'den Uygur Kağanlığı'na Giden Yollar: Bu yollarla ilgili en açık kayıtlar *Xin Tang Shu*'nun coğrafyaya ayrılan bölümlerinden biri olan 43. bölümünün ikinci kısmında yer almaktadır. Kayıttaki çoğu yerin konumunu ve bugünkü adını tespit etmek saydığımız sebeplerden imkânsızdır. Yine de mesafeleri, yolun coğrafi durumunu, geçilen yerlerin sıcaklığını, faunayı, sulaklığı-kuraklığını, bitki örtüsünü, yer şeklini, tabii engellerini vb. öğrenmek faydalı olur kanaatindeyiz. Tüm zorluklara rağmen farklı kayıtları mukayese ederek yaklaşık bir yol güzergâhı çizmek de mümkündür.

Kaynaktaki bir tarife göre Zhongshoujiang 中受降 Şehri'nden³³ doğrudan 80 li kuzeye gidip doğuya dönüldüğünde, Huyan 呼延 Vadisi³⁴ çıkardı. Vadinin güney ağzında Huyan 呼延 Setti ve kuzey ağzında Guitang 歸唐 (“*Tang (Çin)'a Dönüş*”) Setti bulunmaktaydı. Burası araba yoluydu. Huihu 回鶻 (Uygur) elçisinin geçtiği yerd. 500 li daha ilerlenirse Piti 鷲鷲 (“*Batağan*”) Bulak'a gelinir ve yine 10 li gidilirse çöle (Gobi) girilirdi. Bundan sonra Jialu 麋鹿 (“*Erkek Geyik*”) Dağı, Luer 鹿耳 (“*Geyik Kulağı*”) Dağı, Cuoja 錯甲 (“*Zayıf Zırh*”) Dağı aşılır ve 800 li sonra Shanyanzi 山鷲子 (“*Dağ Kurlangıcı*”) Kuyusu'na varılırdı. Tekrar kuzeybatıya ilerlenip Misu 密粟 (“*Yoğun Tahıl*”) Dağı, Dadan 達旦 (“*Şafağa Kadar*”) Gölü, Yema 野馬 (“*Yabanî Atlar*”) Gölü, Kehan 可汗 (“*Kağan*”) Bulağı, Hengling 橫嶺 (“*Yatay Uzanan Zirve*”), Mian 綿 (“*İpek*”) Bulak, Jing 鏡 (“*Ayna*”) Gölü geçilir ki hepsi toplam 700 li sonra Huihu 回鶻 (Uygur) Merkez Otağı (Ordu Balık)'na vasıl olunurdu. Yine bir başka yol Piti 鷲鷲 (“*Batağan*”) Bulak'ın kuzeyinden geçer, Gongzhu 公主 (“*Prenses*”) Şehri'ni, Meijian 眉間 (“*Kaş*”) Şehri'ni, Daluosi 怛羅思 (Talas) Dağı'nı, Chiya 赤崖 (“*Kızıl Yar*”)’ı, Yan 鹽 (Tuz) Gölü'nü, Hunyi 渾義 (“*Çamur Gerçeği*”) Irmağı'nı, Lumen 廬門 (“*Soba Kapısı*”) Dağı'nı, Muzhu 木燭 (“*Ağaç Kandil*”) Tepesi'ni kat ederdi ki toplam 1500 li sonra yine Huihu 回鶻 (Uygur) Merkez Otağı (Ordu Balık)'na ulaşırdı.³⁵

³³ Gök-Türk-Çin sınırında Çinliler tarafından kurulan üç şehirden ortadadır. Çinli General Zhang Renyuan tarafından 708 yılında Fuyunci 拂雲祠'da kurulmuştur. Önceleri Shuofang 朔方 Askeri Komiserliği'ne bağlıken sonraları Dade 大德 (“*Ulu Erdem*”) Ordusu'na bağlandı. Bu şehrin harabeleri bugünkü İç Moğolistan'daki Bugutu Khota (Çincesi: 包头) adlı şehrin güneybatısındaki kırsalda, Sarı Irmak'ın kuzey kıyısında, Gongqingtu 共青团 Çiftliği arazisindedir (*Zhongguo Lishi Diming*, s. 393). Garnizon şehrin etrafındaki surlar bugünlere kalmıştır. Bunun toplam uzunluğu 1500 metre ve yüksekliği 1.5 metredir.

³⁴ Bugünkü İç Moğolistan'daki Bugutu Khota adlı şehrin kuzeybatısındaki Karadağ (Heishan)'dır (*Zhongguo Lishi Diming*, s. 1544).

³⁵ *Xin Tang Shu*, s. 1148.

Esasında bu tarifler yüzyıllardır, yakın zamanlara kadar kullanılan yollar ile ilgilidir. Nitekim hemen hemen benzer yolu 1220 yılında Beijing'den Cengiz Han'a doğru yola çıkan taocu keşiş Chang Chun'un da kat ettiği söylenebilir. Chang Chun, Beijing'den başlayıp şehrin kuzeydoğusundaki bugünkü Baoanzhou'dan, Kalgan'ın 30 li batısındaki Cuibing Geçidi'nden ve Kalgan'dan sonra batıda Çin Seddi kapılarından biri olan Yehuling Geçidi'nden geçmişti. Seyyaha göre bu nokta Çin ikliminin sınırıydı. Buradan kuzeye doğru sadece soğuk kumlu çöl ve kavrulmuş çayırlar vardı. Bundan sonra Fuzhou'yu arkada bıraktı. Tasvirlere göre Moğolistan yaylasının güney kısımlarına gelinmişti, burada türlü otlarla kaplı engin ağaçsız düzlükler ve bereketli sular mevcuttu. Gobi Çölü'nden güneyi ayıran bu noktaya Çinliler çok sayıda kale inşa etmişlerdi. Bundan sonra Gaili adlı tuz gölüne gelen seyyah, buradan kuzeye doğru hiçbir ırmağa rastlamamıştı, çölde su sadece kuyulardan çıkarılıyordu. Birkaç bin li kuzeye doğru herhangi bir dağ da göze çarpmıyordu. Beş gün sonra Mingchang denen setti geçti. Altı veya yedi gün sonra ise Shatuo adlı büyük bir kum çölüne geldi. Burada alçak yerlerde bodur karaağaçlar vardı. Bundan sonra kuzeydoğu istikametinde hiçbir ağaç görülüyordu. Seyyah çölü geçtikten sonra Yuerli adlı bir yere ulaştı, oradan kuzey doğuya ilerledi, her yer bozkırdı, 20 gün sonra kuzeybatıya akan ve Kerülen Irmağı'na döken kumlu bir ırmağa geldi, ırmağı geçip üç gün ilerledi ve Küçük Shatuo Gölü'ne geldi. Kuzeybatı istikametinde devam etti ve Kerülen Irmağı'na vassıl oldu, kuzeydoğuya akan ırmağın güney kıyısından ilerledi. Kuzeybatıya devam edince bir ırmağı geçti ve suyu ve otu bol bir düzlüğe geldi. Bundan sonra Changsong ("Yüksek Çam") Zirvesi'ni ve yine bir dağı aştı, sığ bir ırmağın geçti. Dolambaçlı bir yoldan güneybatıya doğru 100 li ilerledi, bir dağa tırmandı ve hatunun ordasına vardı ki burası Selenge'nin kollarından biri olan Eter Irmağı kıyılarıydı. Chang Chun böylece Kerülen Irmağı'ndan sonra Orhun, Tamir ve Selenge kollarının aktığı dağlık bölgeyi geçmişti. Seyyah kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan ve Selenge Havzası'nı kapsayan ve Altay'ı doğusundaki göllerden ayıran havzayı şekillendiren dağları aşmıştı. Bu silsile Hangay Dağları idi.³⁶

Chang Chun'dan biraz sonra aynı güzergâhı kullanan Zhang Dehui'nin notlarına göre Fuzhou'dan kuzeyde Changzhou vardı. Bu şehrin doğusunda 100 li yüzölçümünde bir tuz gölü bulunuyordu. Şehrin 100 li kuzeyinde eski bir set uzanıyordu. İstihkamlı bir şehir buraya bitişikti. Buradan dört gün daha gidilince Shatuo Çölü gelirdi. Her yer düzlük kumdu ve sadece karaağaç büyümüşü. Kuzeybatıya ilerleyip Yuer Gölü'ne geldi.³⁷

XIX. yüzyılda hemen hemen aynı rotayı izleyen Rus Nikolay M. Prjevalskiy, Dalay Nor adlı göle gelmiş, buranın yakınındaki eski bir kale veya şehir harabeleriyle karşılaşmış ve buradan kuzeye ilerleyip kum çölüne girmişti.³⁸

³⁶ E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", Çev. Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 221-231.

³⁷ E. Bretschneider, "Moğol İmparatorluğu Devri", s. 224, dpt. 109.

³⁸ N. Prejevalsky, *Mongolia, the Tangut Country, and the Solitudes of Northern Tibet*, Cilt: I, İngilizceye Çev. E.D. Morgan, London 1876, s. 106-107.

10 gün gidilirse Dahan 大漢 Memleketi'ne varılırdı, onun da kuzeyinde Gushi 骨師 Memleketi bulunmaktaydı. Douboların ve Guligan (Kurikan)'ların kuzeyinde küçük bir deniz vardı. Donup sertleştiği zamanlarda bu denizin üzerinden 8 günde geçilebilirdi. Denizin kuzeyinde çok sayıda büyük dağ vardı. Buradaki insanlar çok iri bedenliydi, gelenek ve görenekleri Guligan (Kurikan)'ların türündendi. Orada gündüzleri uzun ve geceleri kısaydı.³⁹

Uygur topraklarında Yanzhijia 延姪伽 (Hövsgöl) Suyu vardı, buna Yantele 延特勒 Gölü ve yine Yantelenuo 延特勒那 Denizi adı da verilirdi. Wudejian 烏德鞬 (Ötüken)'in sağında ve solunda Wakun 嗚昆 (Orhun) Irmağı ve Duluo 獨邏 (Tula) Irmağı akardı, her ikisi kuzeydoğuya kıvrılıp akar ve merkez otağın (Ordu Balık'ın) 500 li kuzeydoğusunda birleşirdi. Gölün 1000 küsur li kuzeydoğusunda Julun 俱倫 Gölü bulunmaktaydı, bu gölün dört bir yanında Shiwei boyları yaşamaktaydı.⁴⁰

3. Kağanlığın Merkezi, Ötüken, Ötüken Dağı

Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyası incelenirken değinilmesi gereken en önemli konu, kağanlığın merkezi ve kağan otağının kurulduğu yer olan Ötüken'dir. Ötüken ile ilgili yazıtlarda bazı ifadeler yer almaktadır:

“Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur” (Köl Tigin, Güney/4; Bilge Kağan, Kuzey/2).

“Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş” (Köl Tigin, Güney/4).

“Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı” (Köl Tigin, Doğu/23; Bilge Kağan, Doğu/19).

“O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup keravan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın” (Köl Tigin, Güney/8).

“Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi” (Tonyukuk, Güney/10).⁴¹

Bu ifadeler, Ötüken'in devletin ve milletin bekası için elde tutulması gereken mukaddes bir yer olduğunu göstermektedir. Ötüken'de oturan varlığını koruyacak, terk eden ise yok olacaktır. Bu çerçevede Ötüken, sade bir coğrafyadan çok yaklaşık bir coğrafi zemini olan ve net bir yere atfedilmeyen bir *“kutsal merkez”* düşüncesidir.

Yazıtlarda kimi yerlerde ise doğrudan bir mekânı ifade etmek üzere Ötüken adı zikredilmektedir:

“Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru sevk ettim” (Tonyukuk, Güney/8).⁴²

³⁹ *Xin Tang Shu*, s. 1148-1149.

⁴⁰ *Xin Tang Shu*, s. 1149.

⁴¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2009⁴², s. 3, 5, 17, 41, 57, 69.

⁴² Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 69.

“...atalarım 80 yıl tahtta kalmışlar. (Yurtları) Ötüken yurdu, Ögres yurdu (imiş). Bu ikisinin arasında, Orhun Irmağı'nda... hüküm sürmüşler” (Taryat, Doğu/3-4).⁴³

“Ötüken ve Ögres yurdu arasında hüküm sürmüş. Suyu Selenge imiş” (Şine Usu, Kuzey/2).⁴⁴

Bu sözlerden anlaşılabilceği gibi “Ötüken”, sadece muhayyel bir yer değil aynı zamanda maddî bir mekândır. O hâlde Ötüken'in yerine dair bazı değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Bununla beraber Ötüken adlı yer ile Ötüken Dağı arasında da bir fark var gibi görünmektedir.

VI. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına kadar Asya'da kurulan ve Hunların doğrudan vârisi olan iki büyük Türk devletinin merkezi, yani devletin başındaki kişinin otağının kurulduğu yer Ötüken adlı bir mekândır. Hunların merkezinin yani chanyu otağının da aynı yerde olması çok büyük bir ihtimaldir. Nitekim Bahaeddin Ögel, “Büyük Hun İmparatorluğu” adlı eserinde milâdın başlarında Hunların batıya göçlerini anlatırken şöyle demektedir: “Hun Hakanı, eski başkentini bırakıp batıya göç ederken, “Altay dağlarını (batıya doğru aşarak), Batı Türkistan'a gitmişti.” Bundan da anlaşılıyor ki, bu sırada Hunların başkenti, Orhun Irmağı'nın batısında bulunan Ötügen bölgesinde veya bugünkü adı ile Hangai dağlarında bulunuyordu.”⁴⁵

Bu konuyu ele almak için ilk olarak Gök-Türkler devrindeki bir kaynaktan bahsetmek lâzımdır. Zhou Shu'daki kayda göre VI. yüzyılın ortalarında Gök-Türk Devleti kurulduktan sonra kağanın daimî yeri Dujin 都斤 Dağı'ndaydı.⁴⁶ Yine Xin Tang Shu, Tumen (Bumin)'in otağını Dujin 都斤 Dağı'na kurduğunu bildirmektedir.⁴⁷ Yine Xin Tang Shu'da güneydeki Gök-Türk toprağına yerleşen Uygurların otağlarını Ötüken Dağı (烏德鞑山) ile Orhun Irmağı (昆河) arasına taşıdıkları kaydedilmektedir.⁴⁸ İlk iki dağ adını Dujin olarak okumak gerekse de, Friedrich Hirt'in de bahsettiği düşük bir ihtimalle kaynaktaki “可汗恆處於都斤山” ifadesini “kağan daimî olarak Yuduşin Dağı'nda oturur” şeklinde de okumak mümkündür; çünkü chu 處 işareti zaten bir yerde bulunmayı, yerleşmeyi ifade etmektedir ve ayrıca normalde bulunma işareti (-de, -da) olan yu 於 işareti kullanılmayabilir. Üstelik birkaç cümle sonra zaten şöyle bir ifade geçmektedir: “於都斤四五百里有高山迴出”: “Dujin'den 400-500 li'de etrafta yüksek dağlar çeviriyordu.” Burada da Dujin adının başına yine yu 於 işareti koyulmuştur ki “Dujin'den” diye okunabileceği gibi başa “yu” eklenerek “Yuduşin” şeklinde de okunabilir. Diğer kaynaklarda bu dağ için görülen Yuduşin 鬱督軍, Wudejian 烏德鞑 gibi işaretler de bu ihtimali güçlendirmektedir. Elbette ki Xin Tang Shu'daki Dujin okuyuşunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Lin Gan, Qian Boquan, Cen Zhongmian⁴⁹ gibi Çinliler de adı Yuduşin olarak okumaktadırlar.

⁴³ Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında*, s. 160.

⁴⁴ Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında*, s. 218.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, Ankara 1981, s. 314.

⁴⁶ Zhou Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 910.

⁴⁷ Xin Tang Shu, s. 6018.

⁴⁸ Xin Tang Shu, s. 6114.

⁴⁹ Cen Zhongmian, a.g.e., s. 1076.

Dujin veya Yuduşin diye okunabilecek bu dağ ile ilgili ilk görüşler, kaydı çeşitli dillere çevirenler tarafından öne sürülmüştür. Bunlardan ilki olan Stanislas Julien, Zhou Shu'daki bu ifadeyi, Dujin olarak okumuş ve "Kağan Dujin Dağı'nda oturur" şeklinde tercüme etmiştir ("Le Khan habite sur le mont Tou-kin-chan").⁵⁰ Daha sonra Vilhelm Thomsen ise 1896 yılında şöyle demiştir: "Ötüken ya da ütükän, yahut -kin, "ormanlık dağ" anlamındaki jyş'la her zaman bir arada bulunuyor... Bu kelimenin yalnızca Türklerin vatanı ve o zamanda kadar kağanın ikamet ettiği bir merkez söz konusu olduğunda kullanılmış olması, bunun bir özel isim olduğunu su götürmez bir biçimde gösteriyor... Şüphe yok ki aynı isme, biraz daha eski zamanlarda, Çinlilerin ağızında değişerek Tou-kin'e dönüşmüş şekliyle rastlıyoruz; Türk kağanının oturduğu dağ için bu kelimeyi kullanıyorlar... Sözü edilen dağlar ya Hangay dağları, ya da Güney Altayların doğu tarafları olmalıdır."⁵¹ Friedrich Hirth'e göre Ötüken Dağı, belki de henüz Zhou Shu'da Yuduşin şeklinde zikredilmiştir. Bununla beraber eğer yubir ek ise bu durum şüpheli olacaktır. Yuduşin'in tam karşılığının bilinmediğini söyleyen Hirth, Radlov'un Orhun'un batısındaki dağ silsilesinin Ötüken Dağ olarak adlandırılmasına itiraz etmemekte ve yine yazıtlardaki Ötüken Yiş ve Ötüken Yer tâbirlerinin sadece bu dağ silsilesini değil fakat geniş bir dağlık araziye, Orhun Irmağı'nın aktığı tüm toprakları ifade ettiği fikrine iştirak etmektedir.⁵² Batı Gök-Türklerine dair metinleri tercüme eden Edouard Chavannes ise Dujin'in yerini Tamir ve Orhun'un doğduğu Hangay tepelerinin bir bölümü olarak zikretmektedir.⁵³ Paul Pelliot da Tou-kin ve Yutou-kin gibi adları Ötüken ile birleştirmiştir.⁵⁴

1915 yılında tarihî coğrafyaya dair çalışmalarını 16 cilt hâlinde neşreden Çinli Ding Qin, eserinin 6. cildindeki Xin Tang Shu'nun Huihe (Uygur) bölümünün tarihî coğrafyası bahsinde, Dujin 都斤 Dağı'nın muhtelif kaynaklarda Yuduşun 鬱督軍, Wudejian 烏德鞬, Weidujian 都尉鞬 gibi şekillerde görüldüğünü ve burasının Moğolistan'ın kuzey kısmında, kendi devrindeki adlandırmayla Dolan Kara (Dulan Hala 都蘭哈拉) Dağı olduğunu bildirmektedir. Burası Shetu 攝圖 (İşbara) Kağan'ın toprağının doğrudan kuzeyinde Tula Irmağı ile Orhun Irmağı arasındadır.⁵⁵ Cen Zhongmian ise Yuduşin olarak okuduğu dağ adını Ötüken ile birleştirmiş ve yerini Hangay Dağları'nın bir tepesi olarak tayin etmiştir.⁵⁶

⁵⁰ Stanislas Julien, "Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), extraits du Pien-i-Tien", *Journal Asiatique*, Série 6, tome 3, janvier-juin, 1864, s. 335.

⁵¹ Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. ve Haz. Vedat Köken, Ankara 2001², s. 223, not: 32.

⁵² Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei von Dr. W. Radloff*, St. Pétersbourg 1899, s. 34, dpt: 2.

⁵³ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007, s. 41.

⁵⁴ Paul Pelliot, "Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale", *T'oung Pao*, XXVI, 4-5, 1929, s. 212, 217.

⁵⁵ Din Qin, "Xin Tang Shu Huihe Deng Guo Zhuan Dili Kaozheng", *Penglai Xuan Dili Xue Congshu*, C. VI, Hangzhou 1915, s. 7a.

⁵⁶ Cen Zhongmian, *a.g.e.*, s. 1087.

Çok sayıda araştırmacı esasen Hangay Dağları merkez olmak üzere çeşitli fikirler ileri sürmüştür. Von Gabain, Poppe'nin Polinov'dan aktardığı, Hangay Dağ silsilesinin 1000 yıl önce ormanla kaplı olmasının zor olduğu bilgisini verdikten sonra *yış* sözüne “*dağ merası*” şeklinde bir anlam vermiş ve burayı Hangay silsilesinin güneybatı ve güneydoğusu ile Tannu Dağ çevresinde konumlandırmıştır. C. Czeglédy Ötüken'i Hangay Dağları'na yerleştirmektedir. Yine J. Schubert, Hangay Dağ silsilesinin en yüksek noktası olan 4021 metre yükseklikteki Otgon Tenger ile yazıtlarda geçen Ötüken Yiş'i bir tutmuştur. Talat Tekin, Ötüken'in yerini Hangay Dağları'nın kuzeybatı kısmı, Orhon ile Tes Irmağı arasındaki saha olarak tayin etmiştir. Faruk Sümer'e göre Hangay Dağları'nın doğu kısmında Orhon ve Tamir ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerdedir. Peter Golden ve V. Rybatzki konum olarak Orhon yakınlardaki Hangay Dağları'nın yüksek arazilerini vermektedir.⁵⁷ Saadettin Gömeç, Selenge'nin tüm kollarının aktığı yerlerle beraber Altaylar'a kadar uzanan arazinin Ötüken'e denk düşebileceğini söylemiştir.⁵⁸ Lin Gan'ın görüşüne göre ise bu dağ, Hangay Dağı'nın kuzeyindeki dağ olabilir.⁵⁹ Qian Boquan, Yuduşin Dağı'nın, Hangay Dağları silsilesinin doğu ucu olduğunu ve VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar sırasıyla Gök-Türklerin, Xueyanto (Sir Tarduş)'ların, Uygurların kağan otağının burada kurulduğunu bildirmektedir.⁶⁰ Yine Erhan Aydın'ın, Ötüken'in Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının olduğu Koşo-Çaydam bölgesi olması, Şine Usu Yazıtı'nın tam olarak çözülmesinden ve Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan “*yazıtın, ulaşılabilir yer olduğu için bulunduğu yere diktirildiğine*” dair ifadeden dolayı mümkün olmayacağı yönündeki görüşüne⁶¹ ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir; nitekim ulaşılabilir bir yer, Orhun-Tula ırmakları arasındaki vadi içerisinde ifade edilmek istenmiş olabilir, üstelik Ötüken Yer ile Ötüken Dağ ve Ötüken Yiş'i iki ayrı kategoride ele almak lâzımdır. Gök-Türklerin bu iki yazıtı, kutsal ve hayati bir yer olan Ötüken'in dışına dikebileceklerini düşünmek, pek mantıklı değildir. Kaldı ki Xin Tang Shu'daki bir ifade Ötüken'i tam olarak Orhun ve Tula ırmakları arasına yerleştirmektedir: “*Wudejian 烏德鞬 (Ötüken)'in sağında ve solunda Wakun 嗚昆 (Orhun) Irmağı ve Duluo 獨邏 (Tula) Irmağı akardı.*”⁶² Karabalgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünde ise “*Kutluğ Boyla'nın babası Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün ezici güçlerini? kuzey tarafına (yamaç) göç ettirdi ve başkentini Orhun Ovası'na kurdu...*” (satır 3, 4)⁶³ denilmektedir. Dolayısıyla Ötüken, Orhun Irmağı ile Hangay Dağları arasında olabileceği gibi Orhun Vadisi'nde de olabilir.

Han Shu'daki bir kayıta geçen Douxian 兜銜 adını Ötüken ile birleştirenler de çıkmıştır. Kayda göre M.Ö. 90 yılında, Hun Chanyu'sü, Çinlilerin büyük bir orduyla geldiklerini öğrenince askerî ağırlıklarını Selenge Irmağı'nın kıyısına

⁵⁷ Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, II, 4, 2007, s. 1263-1264.

⁵⁸ Gömeç, “Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen”, s. 428.

⁵⁹ Lin Gan, *Xiongnu Tongshi*, Beijing 1986, s. 34.

⁶⁰ *Zhongguo Lishi Da Cidian*, s. 18.

⁶¹ Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri”, s. 1266.

⁶² *Xin Tang Shu*, s. 1149.

⁶³ Ölmez, *a.g.e.*, s. 257.

gönderdi. Sol Bilge Beyi ise Tula Irmağı'nı geçip 600-700 li ilerleyerek Douxian 兜銜 Dağı'na yerleşti.⁶⁴ Kurakichi Shiratori, Donghu'lar üzerine mühim eserinin yer adlarına ayırdığı ikinci cildinde bu kayıta geçen dağ ile Dujin 都斤 Dağı'nı bir tutmuş ve buranın Ötüken olduğunu öne sürmüştür.⁶⁵ Shiratori bir başka eserinde ise Ötüken'i Hangay Dağları'nın güney kısmına, Karabalgasun'a yerleştirmiştir.⁶⁶

Ötüken Dağı, *General Li Ji Yazıtı* 李勣碑' nda ve *Qi Biming Yazıtı* 契苾明碑'nda, *Jiu Tang Shu* 舊唐書'nun Töles bahsinde Wudejian 烏德鞬; *Zi Zhi Tong Jian* 資治通鑑'de Yudujun 鬱督軍; *Tang Hui Yao* 唐會要'da Wudujian 烏都健 ve Wulodejian 烏羅德健 gibi şekillerde geçmektedir.⁶⁷

Liao Shi 遼史'da Huigu Chanyu Cheng 回鶻單于城 yani Uygur Chanyu Şehri⁶⁸ olarak geçen Uygur Kağanlığı'nın merkezi Ordu Balıg Şehri, Ötüken'in Çin kaynaklarında karşılığı olduğu düşünülen Dujin veya Yudujin'deydi.⁶⁹

Bununla beraber burada Ötüken adlı yer ile Ötüken Dağı arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Nitekim Hunların yılın ilk ayında Chanyu'nun otağında yani dar anlamda Ötüken'in merkezinde gerilen otağda yaptıkları kurultayın⁷⁰, -30 derece soğğun ve yoğun karın olduğu, çıkılması zor bir dağ zirvesinde yapılması çok makûl bir iş değildir. Üstelik kaynaklarda Ötüken Dağ, Ötüken Yiş, Ötüken Yer gibi farklı adlandırmalar vardır. O hâlde Ötüken, Hangay Dağları'nın doğusunda Orhun Irmağı'na kadar uzanan düzlük, belki Orhun ile Tula arasındaki düzlük ve belki de hepsidir, buralarda ormanlı alanlar da vardır. Ötüken Dağı ise Hangay Dağları havalisi ve belki de bu silsilenin en yüksek yerleridir. Bu arada XVIII. yüzyılda yazılan Song Mo Cao Shi Zhu 松漠草詩注 adlı bir eserde Hangay Dağı'nın ormanlarla kaplı olduğu kaydedilmektedir.⁷¹ Dolayısıyla Ötüken Dağ ile Ötüken Yiş'i aynı yere atfetmek de pek tabii mümkündür. Ötüken'i bazen bir mefhum olarak da anlamak ve belli bir yere atfetmemek gerekir. Bu arada bozkır coğrafyasında Ötüken'in yerinin değışken olabileceğine yönelik tahliller⁷² de çok mühimdir.

Uygur Kağanlığı'nın merkezinin Ötüken denen Hangay Dağları ile Orhun Irmağı arasındaki düzlükte ve Ötüken Dağı'nın ise esasen Hangay Dağları'nda olması pek muhtemeldir. IX. yüzyıla kadar bozkırda kurulan büyük Türk devletlerinin hep aynı mirası devralmış oldukları, Türk devlet felsefesi bakımından dile getirilen bir konudur.

⁶⁴ *Han Shu*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 3778.

⁶⁵ Shiratori Kurakichi, *Donghu Minzu Kao*, II, Çinceye Çev. Fang Chuangyu, Shanghai 1934, s. 7.

⁶⁶ Shiratori Kurakichi *Zenshū*, C. IV, s. 517.

⁶⁷ Cen Zhongmian, *a.g.e.*, s. 1079-1080; *Zhongguo Lishi Da Cidian*, *Lishi Dili*, s. 18.

⁶⁸ *Liao Shi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 27.

⁶⁹ Lin Gan, *a.g.e.*, s. 34.

⁷⁰ *Shi Ji*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997, s. 2892; *Han Shu*, s. 3752. Kurultayların zamanı ve mahiyeti hakkında bkz. Konuralp Ercilasun, "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliğı ve Zamanları", *Türk Kültürü*, 2014/2, s. 1-13.

⁷¹ Cen Zhongmian, *a.g.e.*, s. 1086.

⁷² Meselâ bkz. Konuralp Ercilasun, "Asya Hunlarında Merkez Meselesi", *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, Ed. M. Öztürk - Ş. Batmaz - E. Yoska, Kayseri 2015, s. 667-683.

Ötüken'in bir mefhum olarak da ele alınması lâzımdır. Ötüken dağ, orman ve yer olarak zikredilmektedir. Esasında Kuzey Moğolistan'ın otlaklarla iç içe geçmiş ormanlık sahaları, Ötüken Yiş ifadesine uygundur. Eski Türklerde devletin kutu ve bekası ile "kutlu yiş" ve "kutlu dağ" arasında bağ kurulmuştur. Türklerin diğer kutlu ormanları ise Kögmen Yiş, Çokay Yiş, Altun Yiş'tir. Bu ormanlar Tanrı'nın ve cennetin müşahhas sureti olmuşlardır. Tanrı'nın olduğu bu ormanlarda bereket, bolluk ve nizam ile devlet ve kutlu han vardır. Huş (kayın) ve kızılçam taygalarında iyi ruhların yaşadığına ve bu ağaçların dağların tepelerine Tanrı tarafından dikildiğine inanılmaktadır. Türk dünyasında ışıklı taygalar "kutlu ata" tahayyülü ile anılmaktadır.⁷³

Mori Masao, 1962 yılında yayınladığı bir makalede Ötüken'i tamamen bir mefhum olarak ele almış ve bunu iki temele dayandırmıştır. İlk olarak Ötüken, bozkır cemiyetindeki inanç sisteminde (yazar bunu Şamanizm olarak tavsif ediyor) atalardan gelen, törenin korunduğu, yazıtlardaki ifadeyle "ıduq yir" olan, "Tanrı'nın emrinin" ve "Tanrı'nın gücünün" alındığı bir mekândır. Ötüken, aynı zamanda bozkır halkının dinî merkezidir. Yazıtlarda geçen Ötüken olmadan devletin ve milletin yaşayamayacağına dair net sözler bu yüzdendir. İkinci olarak ise "Ötüken", karizmatik otoritenin tescillendiği bir yerdir. Bozkırdaki insanları birleştiren bu otoritenin mekânı Ötüken'dir.⁷⁴ Mukan Kağan'ın, Ruanruan (Juan-juan)'ları yok ettikten sonra Gök-Türklerin merkezini Altaylardan Ötüken'e taşıması, Uygurların kağanlığı kurduktan sonra otağlarını Selenge kıyılarından güneye indirmeleri bu sebeptendir. Bu münasebetle yazıtlarda "Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi" (Tonyukuk, Güney/10) denilmektedir. Dört bir taraftaki insanın itaat edeceği karizmatik otorite, Ötüken meskeninde oturmak mecburiyetindeydi.

4. Hangay Dağları

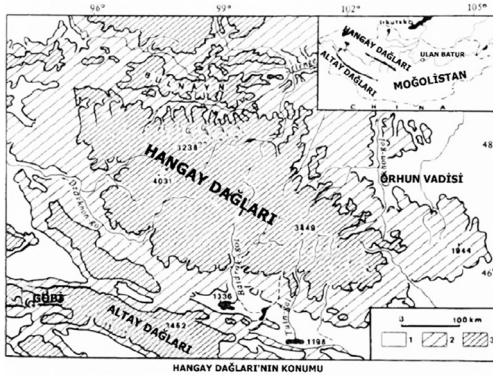
Son olarak Ötüken Dağı'nın yer aldığı düşünülen Hangay Dağları'nın coğrafyasından bahsetmek lâzımdır. Bu silsile iki büyük yapısal-orografik birim arasındaki sınırdır uzanmaktadır: Doğu ve Güney Sibirya Dağları ile Merkezi Asya düzlükleri. Hangay Dağları silsilesi, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yaklaşık 700 kilometre uzanmaktadır.

Silsilenin ortalama yüksekliği 3000-3500 metredir. En yüksek noktası olan Otgontengri 4031 metreye ulaşmaktadır. Silsilenin yüksekliği Gobi Çölü'nün bitişiğinde 1700 metre ve esas dağ silsilesine kavuşan yerde ise 2700 metredir. Bu dağlık arazi nem ve yağış miktarı bakımından çok düşüktür (daha çok yaz aylarında olmak üzere yıllık ortalama 240-280 mm). Hangay'da yıllık ortalama sıcaklık -5.3°C ve Ocak ayı ortalaması ise -32 °C'dir.⁷⁵

⁷³ Pervin Ergun, "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü", *Milli Folklor*, 87, 2010, s. 115-116.

⁷⁴ Mori Masao, "Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka", *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo 1980, s. 38-39.

⁷⁵ K. Klimek, "Major Physico-Geographical Features of the Southern Slope of the Khangai Mountains", *Vertical Zonality in the Southern Khangai Mountains (Mongolia)*, Ed. K. Klimek - L. Starkel, Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1980, s. 9-12.

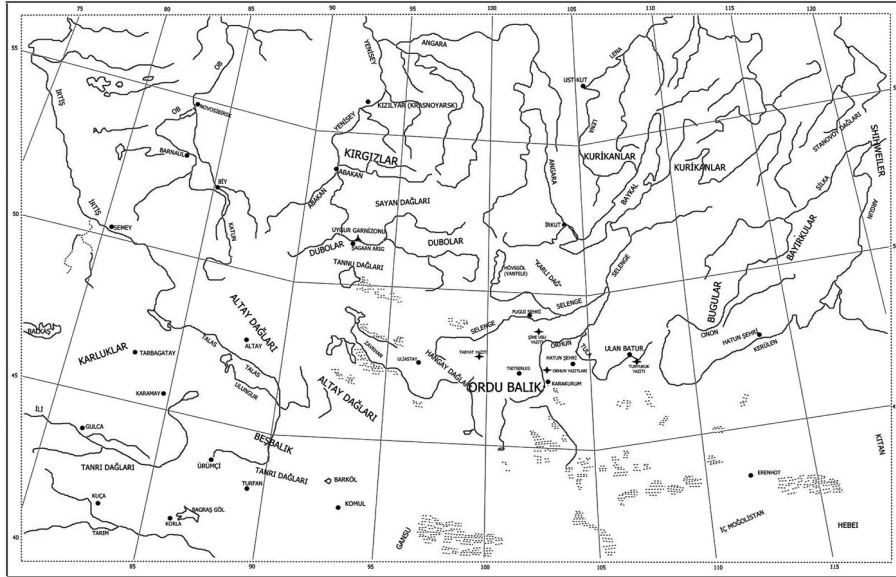

HANGAY DAĞLARI'NIN KONUMU
1) 1000 metrenin altındaki düzlükler ve yarı vadiler 2) 1000-1500 metre arasındaki dağlar ve yükseklikler 3) 2000 metrenin üstündeki dağlar ve yükseklikler

Harita-IV: Hangay Dağları

güneyinde sayısız ılık bulak yeri vardır, bulaklarda balık bulunur ve hupo 琥珀'ya benzer sarı taş çıkarılır, Moğollar buna huba 胡巴 derler, bundan eşyalar, sevimli mücevherler yapılır. Hangai (Hangay) silsilesi 1000 li uzanır, bazen kesilir ve bazen devam eder.”⁷⁶ Shui Dao Ti Gang 水道提綱 (1761)'da ise şöyle kaydedilmektedir: “Yine 100 küsur li doğuda Hangai 杭愛 Dağı vardır, silsile çok uzun ve büyüktür, batıya 14 du 度 3 feng 分'dan 47 du'ya uzanır. Tamier 塔米爾 (Tamir) Irmağı'nın güney kaynağı, bunun kuzeyinden ve Elukun 鄂勒昆 (Orhun) Irmağı ise bunun güneydoğusundan çıkar.”⁷⁷

Harita-V: Uygur Kağanlığı

⁷⁶ Cen Zhongmian, a.g.e., s. 1086.

⁷⁷ Aynı yerde.

Sonuç

Çalışmamızda siyasi tarihlerin coğrafya üzerine kurulu olduğu gerçeğinden hareketle, Uygur Kağanlığı'nın "ülkesinin" yerini, sınırlarını ve hususiyetlerini belirlemeye çalıştık. Maksadımız genel olarak Uygurların ve Uygur Kağanlığı'nın ilgili dönemlerdeki coğrafyasına değinmekti. Bilhassa coğrafyanın hususiyetleri, yayılma sahaları, göç yerleri, yollar, idari merkezler gibi konulara kısa bir yazı ile temas etmeye ve bundan sonra yapılacak çalışmalar için bir katkı sağlamaya gayret ettik.

Kaynaklar

ALYILMAZ, Cengiz: *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara 2005.

AYDIN, Erhan: "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, II, 4, 2007.

_____ : *Eski Türk Yer Adları. Eski Türk Yazıtlarına Göre*, Konuya 2012.

BRETSCHNEIDER, E.: "Moğol İmparatorluğu Devri", *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Çev. ve Haz.: Kürşat Yıldırım, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

CEN ZHONGMIAN: *Tujue Jishi*, Zhonghua Shuju Yayınları, Beijing 2004.

CHAVANNES, Edouard: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.

DIN QIN: "Xin Tang Shu Huihe Deng Guo Zhuan Dili Kaozheng", *Penglai Xuan Dili Xue Congshu*, Cilt: VI, Hangzhou 1915.

ERCİLASUN, Konuralp: "Asya Hunlarında Merkez Meselesi", *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, Ed. M. Öztürk - Ş. Batmaz - E. Yoska, Kayseri 2015.

_____ : "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları", *Türk Kültürü*, 2014/2.

ERGİN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, İstanbul 2009⁴².

ERGÜN, Pervin: "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü", *Millî Folklor*, 87, 2010.

GÖMEÇ, Saadettin: "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara 1996.

_____ : *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997.

_____ : "Şine-Ussu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, LXIV/240, 2000.

_____ : "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, II/4, 2007.

Gujin Xingshi Shu Bianzheng, Jianghsi Renmin Chubanshe Yay., Nanchang 2006.

Han Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

HIRTH, Friedrich: "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Alt türkischen Inschriften der Mongolei von Dr. W. Radloff*, St. Pétersbourg 1899.

JULIEN, Stanislas: “Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), extraits du Pien-i-Tien”, *Journal Asiatique*, Série 6, tome 3, janvier-juin, 1864.

KLIMEK, K.: “Major Physico-Geographical Features of the Southern Slope of the Khangai Mountains”, *Vertical Zonality in the Southern Khangai Mountains (Mongolia)*, Ed. K. Klimek - L. Starkel, Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1980.

Liao Shi, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

LIN GAN: *Xiongnu Tongshi*, Beijing 1986.

Matsuda Hisao-Kobayashi Gen: *Kansō Ajia Bunka Shiron*, Tokyo 1938.

MERT, Osman: *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Ankara 2009.

Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Haz. Mehmet Ölmez, Ankara 2005.

MORİ MASAO: *Yūboku Kiba Minzoku Kokka*, Tokyo 1967.

_____ : “Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka”, *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo 1980.

ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, Ankara 1981.

PAUL PELLİOT: “Neuf Notes sur des questions d’Asie Centrale”, *T’oung Pao*, XXVI, 4-5, 1929.

Shi Ji, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

SHIRATORI, Kurakichi: *Donghu Minzu Kao*, II, Çinceye Çev. Fang Chuangyu, Shanghai 1934.

SHIRATORI, Kurakichi: *Shiratori Kurakichi Zenshū*, Cilt: IV, Tokyo 1970.

TAŞAĞIL, Ahmet: “Uygurlar”, *Türkler*, Cilt: II, Ankara 2002.

THOMSEN, Wilhelm: *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. ve Haz. Vedat Köken, Ankara 2001².

Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1997.

YILDIRIM, Kürşat: *Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Zhongguo Lishi Da Cidian. Lishi Dili, Ed. Zhou Jie, Shanghai Cishu Chubanshe 1997.

Zhongguo Lishi Diming Da Cidian, Ed. Shi Weile, Beijing 2005.

Zhou Shu, Zhonghua Shuju Yayınları, Beijing 1997.